

Ռոբերտ Բոչարյան

Կյանք և ազատություն

Հայաստանի և
Ղարաբաղի էքս-նախագահի
ինքնակենսագրությունը

*Գիրքը ստեղծվել է
Իրինա Աբրամովայի
մասնակցությամբ*

Երևան
2019

ՀՏԴ 323(479.25):325.8:93/94

ԳՄԴ 66.3(5Հ)+63.3

Ք 822

Ռուսերենից թարգմանեց
Ա. Ավանյանը
Խմբագիր՝ Ա. Ավագյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Բաբայան

Քոչարյան Ռ.

Ք 822 Կյանք և ազատություն: Հայաստանի և Ղարաբաղի էքս-նախագահի ինքնակենսագրությունը/ Ռոբերտ Քոչարյան.-Եր.: Հեղ. հրատ., 2019. — 560 էջ, ներդիր 16 էջ:

Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախկին նախագահի գիրքը լույս է սփռում հայ ժողովրդի նորագույն պատմության ամենաբարդ էջերի վրա: Ջեր առաջ Հայաստանի և Ղարաբաղի կարևորագույն իրադարձությունների անմիջական մասնակցի հուշերն են: Գրքում տեղ են գտել մինչ օրս չիրապարակված տեղեկություններ և նախկինում գաղտնագրված փաստաթղթեր, ինչպեսև պատմական լուսանկարներ Ռոբերտ Քոչարյանի արխիվից:

ՀՏԴ 323(479.25):325.8:93/94

ԳՄԴ 66.3(5Հ)+63.3

Բոլոր իրավունքները պաշտպանված են: Գրքի ոչ մի հատված չի կարող վերատարադրվել որևէ ձևով և միջոցով, այդ թվում համացանցում և կազմակերպությունների ներքին ցանցերում, ինչպեսև արգելվում է գրառումը համակարգիչներում անհատական կամ հրապարակային օգտագործման նպատակով՝ առանց հեղինակի գրավոր թույլտվության:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ7

ՄԱՍ I. ԽՍՂԱԴ ԿՅԱՆՔ 11

ՉԼՈՒԽ 1. ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ 13

ՉԼՈՒԽ 2. ՈՒՍԱՆՈՂ ՍՈՍԿՎԱՅՈՒՄ 21

ՉԼՈՒԽ 3. ԲԱՆԱԿ 27

ՉԼՈՒԽ 4. ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԱՆ 33

 Լիմիտչիկը 33

 Ցևցում 38

 Նորից ուսանող 41

 Վերադարձ Ղարաբաղ 43

 Կոմերիտմիություն 45

ՄԱՍ II. ԴԱՐԱԲԱՂ 55

ՉԼՈՒԽ 5. ԱԳԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԻՑԸ 56

 Ստորագրահավաք Հայաստանի
 հետ վերամիավորման համար 56

 Խաղաղ ցույցեր 61

 Դիմակայություն 68

 Սումգայիթ 69

ՉԼՈՒԽ 6. ՊԱՏԵՐԱԳՄԻ ՇԵՄԻՆ 71

 Պատրանքների վախճանը 71

 Արկադի Վոլսկին ու Նրա կոմիտեն 81

 «Միացում» 86

 Անվտանգությունը՝ հարցականի տակ 89

ՉԼՈՒԽ 7. ՊԱՐՏԻԳԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԳՍ	98
Պատժիչները.....	98
Բարեկամներ ու թշնամիներ.....	104
«Օղակ» գործողությունը.....	116
ՉԼՈՒԽ 8. ԷՅՖՈՐԻԱՅԻ ԵՎ ՀՈՍԱՀԱՏՈՒԹՅԱՆ ՍԻԶԵՎ	119
Միջնորդները.....	119
Հանրաքվե.....	127
Սովետական զորքերի դուրսբերումը.....	128
Կյանքը կրակի տակ.....	133
Խորհրդարանական ընտրություններ.....	138
Ինքնապաշտպանության կոմիտեն.....	143
Խոջալուճի գրոհը.....	149
Եղբայրս.....	157
Շուշիի գրավումը.....	161
Շրջափակման ճեղքումը.....	171
Կորցնում ենք Ղարաբաղը.....	176
ՉԼՈՒԽ 9. ԲԵՆՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԳՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻ ՍԵՉ	186
Առաջին հաջողությունները.....	190
Քելբաջար.....	198
Աղդամ.....	211
Գաղտնի հանդիպում Հեյդար Ալիևի հետ.....	216
Անպտուղ բանակցություններ.....	219
Վլադիմիր Կազիմիրով.....	224
Պրիմակովն ու գերիների փոխանակումը.....	227
Արկադի Ղուկասյան.....	230
Զինադադար, որ խաղաղություն դարձավ.....	231
ՉԼՈՒԽ 10. ՊԱՏԵՐԱԳՄԻՑ ԴԵՊԻ ԽԱՂԱԴՈՒԹՅՈՒՆ	239
 ՄԱՍ III. ՀԱՅԱՍՏԱՆ	253
 ՉԼՈՒԽ 11. ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆԻՑ` ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ	255
Նոր մարտահրավեր.....	255
Կառավարության ղեկավար.....	263
Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականը.....	273
1998 թվականի նախագահական ընտրությունները.....	293

ՉԼՈՒԽ 12. ԳՈՐԿՆԵՔ ՉՆՏԵՍԱԿԱՆ ԽՐԱՄԱՏՆԵՐԻՑ	306
Տնտեսության սուր խնդիրների լուծումը	306
Քաղաքական ուժերի համախմբում: Խորհրդարանական ընտրություններ	320
ՉԼՈՒԽ 13. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 27-Ի ԱՆԱՐԵԿԳԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԱՐԱՆՈՒՄ	331
Առավոտ	331
Աղետ	332
Ահաբեկիչների գինաթափման գործողությունը	334
Կուլիսներում	346
Ահաբեկչական գործողության քաղաքական հետևանքները	349
ՉԼՈՒԽ 14. ԽՈՐՔԱՅԻՆ ԲԱՐԵՓՈՒԽՈՒՄՆԵՐԻ ՍԿԻԳԲԸ	361
Կառավարության կոնսոլիդացում	361
Համակարգային փոփոխություններ	363
Ոչ միայն տնտեսությամբ	367
ՉԼՈՒԽ 15. ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻՑ ՄԵԿ ՔԱՅԼԻ ՎՐԱ	373
Հանդիպումներ Հեյդար Ալիևի հետ	373
Քի Ուեսթ. խաղաղության համաձայնագիր, որը չստորագրվեց	381
Իլիամ Ալիև	388
ՉԼՈՒԽ 16. ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՄԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ - ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔՆԵՐ	391
Կրկին ընտրություններ	391
Կոալիցիոն կառավարություն	402
ՉԼՈՒԽ 17. ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԹՈՒԾՔ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՋ	406
Ծրագրեր	406
Քրոջ Քրոջորյան	411
Հյուսիսային պողոտա	415
Աղետի գոտի	420
Օդանավակայանը, գինեգործությունը և Էդուարդո Էռնեսկյանը	428
Մադկաձոր	434
Իրան-Հայաստան գազամուղի շինարարությունը	437

ՉԵՐՔԻՆ ԲԱՐՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	447
Սահմանադրական բարեփոխումներ	447
Կառավարական կոալիցիայի վերածնունդ	451
ՇԱՀՆԻ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ	458
Մի քիչ ԱՄՆ-ի մասին	458
Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները. Վլադիմիր Պուտին	464
Հարաբերությունները Թուրքիայի հետ	471
Եկեղեցու և կրոնի հետ հարաբերությունները	476
ԿԵՆՍԱԿԵՐՊ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՈՃ	481
ԲԱՐՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՈՒՍԱԼՈՒ ՊԵՏԱԳՎԱԾ ՈՐՈՇՈՒՄ	490
Սերժ Սարգսյանն ու ՀՀԿ-ն	492
Հետևորդի ընտրություն	493
2008 ԹՎԱԿԱՆԻ ՈՂԲԵՐՈՒՄԻ ԻՐԱՎԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	497
Տեր-Պետրոսյանի վերադարձի փորձը	497
Դիմակայություն Թատերական հրապարակում	503
Բախում	513
Ողբերգության քննությունն ու պատճառները	521
ՈՐԻՇ ԿՅԱՆՔ	526
Բարձրաձայն մտքեր	526
Հետնախագահական ռեաբիլիտացիա	528
P.S.	539
P.P.S.	542
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	546
ԱՆՎԱՆՑԱՆԿ	555

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ՄՍՀՄ փլուզման կանխանշաններից մեկը դարձավ: Թուլացող կենտրոնական իշխանությունը ակնհայտորեն չէր կարողանում լուծել տնտեսական խնդիրները, իսկ «վերակառուցումն ու գլասնոստը» ադետալի արագությամբ ավերեցին երկրի կառավարման համակարգը: Իշխանությունն անկարող եղավ որևէ նոր, գրավիչ ու համախմբող բան առաջարկելու հասարակությանը: Երկիրը, որի կառավարման սկզբունքը գերկենտրոնացումն էր, և որը ամրակցված էր գաղափարախոսությամբ, սրընթաց կորցնում էր ուղենիշերը: Չնայած դրան՝ սպառնալիքը Սովետական Միության ամբողջականությանը իրական ու անշրջելի դարձավ միայն այն ժամանակ, երբ ճեղքվածքն սկսեց անցնել ամենախոցելի տեղով՝ ըստ էթնիկական հատկանիշի:

Այդ դրամատիկ ժամանակներում ես հայտնվեցի հայ-ադրբեջանական հակամարտության էպիկենտրոնում ու դարձա գլխավոր գործող անձերից մեկը: Հանրահավաքներ, գործադուլներ, արտակարգ դրություն, պարետային ժամ, զինված կազմավորումներ, էթնիկական բախումներ, բախումներ գորքերի հետ, պատերազմ. այս բոլոր իրադարձությունները Սովետական Միությունում առաջին անգամ տեղի էին ունենում Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջը: Կյանքը ցույց տվեց, որ մեզ մոտ՝ Ղարաբաղում, այլ ընտրություն չկար. մենք ամեն գնով պաշտպանում էինք նախնիների հողի վրա ապրելու մեր իրավունքը: Լինելով կուսակցական աշխատող՝ ես անմիջապես դարձա Ղարաբաղյան շարժման ղեկավարներից մեկը, զբաղվում էի ինչպես քաղաքական բաղադրիչով, այնպես էլ զինված ընդհատակի՝ ԼՂՀ ապագա Պաշտպանության բանակի հիմնադրմամբ: 1992 թվականի ամառը, երբ ադրբեջանական զորքերը

բռնագավթել էին Ղարաբաղի կեսը, մեզ համար ամենաողբերգականն էր: Շատ վտանգավոր իրավիճակ էր ստեղծվել, և ես ճգնաժամային կառավարման մոդել առաջարկեցի, որը համարժեք էր մեզ վրա կախված՝ Ղարաբաղի կորստի սպառնալիքին: Պատասխանատվությունը վերցրի ինձ վրա, ստեղծեցի ու գլխավորեցի Պետական պաշտպանության կոմիտեն՝ Հանրապետության իշխանության բարձրագույն մարմինը՝ արտակարգ լիազորություններով: Հաջողությունն ապշեցուցիչ էր: Երկու տարուց պակաս ժամանակում մեզ ոչ միայն հաջողվեց վերադարձնել ամբողջ Ղարաբաղի վերահսկողությունը, այլև շուրջը հուսալի պաշտպանական գոտի ստեղծել:

Պատերազմից անմիջապես հետո ինձ ընտրեցին Լեռնային Ղարաբաղի առաջին նախագահ: Սակայն 1997 թվականին ճակատագրի անսպասելի շրջադարձ եղավ, ու ես նախ դարձա Հայաստանի վարչապետ, ապա նախագահ՝ երկրի զարգացման վճռորոշ փուլում: Հակամարտություն գործող նախագահի հետ, որը հարուցեց նրա հրաժարականը, արտահերթ ընտրություններ, երկիրը ցնցած խորհրդարանի ահաբեկչական գործողություն... Չափազանց ծանր տարիներ էին ինչպես ճգնաժամերի հաղթահարման, այնպես էլ ստեղծարար աշխատանքի և արդյունավետ բարեփոխումների համար, որոնք մեծապես փոխեցին Հայաստանի նկարագիրը: Իմ նախագահության տասը տարիների ընթացքում Հայաստանի ՀՆԱ-ն անեց հի՛նգ անգամ: Բարեբախտություն ունեցա որպես վարչապետ ու նախագահ աշխատել երկու երկրներում՝ ճանաչված ու չճանաչված, ընդ որում՝ նրանց կայացման՝ իրադարձություններով ամենից հարուստ տարիներին: Այնպես որ պատմելու բան իսկապես ունեմ:

Գիրք գրելու մտադրություն չունեի, թեև հասկանում էի, որ իմ կենսագրությունը հազվագյուտ է և հնարավոր է՝ հետաքրքիր լինի: Պարզապես չէի մտածում, թե երբևէ կփորձեմ պատմել իմ անցած ճանապարհի մասին: Օրագիր պահելու սովորություն չեմ ունեցել, հուշերի գիրկն ընկնել չէի սիրում, հին պլոմմեր չէի թերթում. մի խոսքով՝ չէի խրվում-մնում անցյալի մեջ: Միշտ զբաղված եմ եղել գործով, առաջ եմ նայել և ապագայի պլաններ կառուցել: Պաշտոնաթող լինելուց անմիջապես հետո շատերն էին համոզում, որ անպայման

գրադվեմ հուշագրությամբ, բայց ես դրա անհրաժեշտությունը չէի գզում: Առաջին անգամ գրքի մասին մտածեցի Հայաստանից դուրս երկու հանդիպումներից հետո: Այդ հանդիպումներին հրավիրվել էի որպես բանախոս, և հանելիորեն զարմացրեց ու ոգևորեց լսարանի հետաքրքրությունն այն իրադարձությունների հանդեպ, որոնց մասին պատմում էի: Հանդիպման շատ մասնակիցներ հարցնում էին, թե ինչու մինչ օրս գիրք չեմ գրել, չէ՞ որ շատ հետաքրքիր կլիներ: Մակայն վերջնական որոշում կայացրի, երբ «Միստեմա» ԲՖԿ-ի ռազմավարական նստաշրջանի ընթացքում Ալթայում ծանոթացա Մարկ Ռոզինի՝ հետ: Որպես ընկերության տնօրենների խորհրդի անկախ անդամի՝ ինձնից հարցազրույց վերցնելուց հետո Մարկը խոսեց գրքի մասին և հորդորեց, որ անպայման գրեմ: Այդ ժամանակ էլ մտածեցի, որ իսկապես արժե մարդկանց ներկայացնել իմ կյանքի պատմությունը:

Խոստովանեմ, երբ սկսեցի գրել, շատ փոշմանեցի որոշմանս համար: Բայց նահանջելու համար արդեն ուշ էր. կյանքում երբեք ու ոչինչ կիսատ չեմ թողել: Անցյալի, հատկապես դարաբաղյան շրջանի մեջ խորանալը ծանր փորձություն դարձավ: Շատ բան արդեն անհուսալիորեն մոռացված էր թվում: Հարկ եղավ վերընթերցել բոլոր նախկին հարցազրույցներս, նայել պահպանված տեսագրությունները, բազմաթիվ հանդիպումներ ունենալ այդ տարիների իրադարձությունների մասնակիցների հետ: Ապշելու բան է, թե հիշողության խորքերից ինչպես հանկարծ սկսեցին դուրս լողալ կենդանի պատկերներն այն ամենի, որ շատ վաղուց էր եղել: Նույնիսկ մարդկանց դեմքերը, որոնց գոյությունը, թվում էր, մոռացել եմ, նրանց անուններն ու նրանց հետ կապված ապրումներս: Ես ամբողջ կյանքում հետևողականորեն ու բավական հաջող ինձ վարժեցրել եմ վերահսկելու հույզերս: Գիրքը գրելիս վերստին սովորում էի ազատություն տալ նրանց, և դա հիշողության խորքերում թաղված կերպարները կենդանացնելու լավագույն միջոցն էր:

Ուզում էի, որ գիրքը հետաքրքիր լինի, ոչ թե պարզապես նկարագրի պատմական իրադարձությունները, որոնց մասնակցել եմ: Ուզում էի ցույց տալ պատմության հենքն ու նրան հյուսած մեր թելը, պատմել, թե ինչու էինք վարվում այս կամ այն կերպ, ինչն էր մեզ

անհանգստացնում, ինչն էր խանգարում, և ինչն էր օգնում ու ոգևորում: Առաջին անգամ բացահայտել մեր նորագույն պատմության ամենադրամատիկ հատվածների անդրկուլիսյան մանրամասները:

Սկզբում մտածում էի գրել այն ամենի մասին, որ կատարվել է այդ զարմանալի տարիներին, նաև տալ նրանց անունները, ում հետ ծանրագույն ճանապարհ եմ անցել ինչպես Ղարաբաղում, այնպես էլ Հայաստանում: Մակայն փաստերի առատությունից գիրքը կորցնում էր դինամիկան, դառնում էր չափազանց ծանրաբեռնված, ակադեմիական ու դժվարընթեռնելի: Արդյունքում որոշեցի պատմել միայն ամենակարևոր իրադարձությունների մասին, որոնց մասնակցել էի:

Շնորհակալ եմ բոլորին, ում հետ աշխատել, շփվել ու ընկերություն եմ արել, և ներողություն եմ խնդրում նրանցից, ում անունները չեն նշվել գրքում:

ՄԱՍ I

ԽԱՂԱՂ
ԿՅԱՆՔ

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ծնվել ու մեծացել եմ Ստեփանակերտում, որ փոքրիկ քաղաք էր Լեռնային Ղարաբաղի՝ Արցախի կենտրոնում: Երբ մտովի վերադառնում եմ մանկություն, հիշում եմ լեռների գրկում ամբողջ աշխարհից թաքնված մաքուր, կանաչ ու խնամված մեր քաղաքը:

Ասում են՝ իր հետ կատարվածից երկու տարի անց մարդ շատ բան մոռանում է, բացի ամենալավից կամ ամենավատից: Միակ մանկական ողբերգությունը, որ մինչ օրս հիշում եմ, մեր շան մահն է. Ջուլբարսը մեքենայի տակ էր ընկել: Մնացած հիշողություններս պատված են հեքիաթային ջերմությամբ, իսկ հիշողությունս բազում վառ և ուրախ պատկերներ է պահպանում:

Շատ լավ հիշում եմ, թե ինչպես առաջին անգամ լողացի: Վեց տարեկան էի: Ես ու եղբայրս լողում էինք մեր տնից ոչ հեռու փոքրիկ լճում, սկզբում թալրտում էի ավի մոտ, հետո, ինձ համար էլ աննկատ, հասա խորքը, որտեղ ոտքերս գետնին չէին հասնում: Հանկարծ զգում եմ, որ ջուրը գրկում ու պահում է ինձ, ձեռքերով շարժումներ եմ անում ու, իհարկե շնայողով, բայց լողում եմ: Նույն ամռանը սովորեցի երկանիվ հեծանիվ քշել, ու դա էլ հեշտ ստացվեց, ինքն իրեն. գնացի՛նք, և ահա, տղերքի հետ սլանում եմ փոշոտ ճանապարհով: Հավասարակշռություն պահելու ունակությունն ու արագության կիրքը պահպանեցի ամբողջ կյանքում:

Մինչ օրս ամենայն մանրամասնությամբ հիշում եմ, թե ինչպես առաջին անգամ Սև ծով գնացի՝ ամբողջ ընտանիքով, մեր «Մոսկվիչով»: Գիշերում էինք հենց ավին, վրաններում, կայանատեղիներում: Եվ, իհարկե, ամենատպավորիչը ծովն էր: Մեր լեռնային գետակներից հետո ծովն այնքան տաք էր թվում, որ մեզ

ջրից չէին կարողանում հանել: Այդ ժամանակ սուզվել սովորեցի ու վատ չէի լողում ջրի տակ՝ փողորակավոր դիմակով:

Երեխաների կյանքն այդ տարիներին դրսում էր անցնում: Ամռանը շուտ էինք զարթնում, վազում գետի ափ ու ամբողջ օրն անցկացնում այնտեղ. լողում էինք, ձուկ բռնում, խաղում: Մեր խաղերից շատերն այսօր ոչ ոք չի հիշում, դրանք վաղուց չկան: Շատ էի սիրում արշավները ու հաճախ, վրանը վերցնելով, ընկերներինս կամ եղբորս հետ գնում էի սարերը: Մեր նշանավոր Շուշիի կիրճն անգիր էի արել. գիտեի բոլոր կածաններն ու մեկուսի վայրերը, պրպտել էի բոլոր քարանձավներն ու սարերում հանգիստ կարող էի գիշերել նաև առանց վրանի:

Ձմռանը գլխավոր զբաղմունքը չմուշկներն ու դահուկներն էին: Ո՛նց էինք ուրախանում ընկերներով, երբ ձյուն էր գալիս: Լեռնադահուկներ այն ժամանակ, իհարկե, ոչ մեկը չուներ, զինվորական լայն դահուկներ էինք վերցնում, ոտքերը կապելու հարմարանքներ հորինում ու բարձունք գտնելով՝ սլանում ցած:

Ձյուն շատ էր գալիս, երկար ժամանակ չէր հալվում, ու քաղաքի փողոցները վերածվում էին համատարած սահադաշտի. այն ժամանակ աղ չէին լցնում: Քաղաքային ավտոբուսների անիվներին, որպեսզի չսահեն, շղթաներ էին փաթաթում: Մինչ ավտոբուսը փնչացնելով կբարձրանար քաղաքի վերևի մասը, տղերքով, չմուշկներ հագած, կախվում էինք հետևից, իսկ հետո ցած սողում փողոցներով: Իմ մանկության չմուշկները՝ «Ձյունիկները», շատ էին տարբերվում հիմնիկվաններից. պարզապես երկու պողպատե սահակոդ, որ թոկերով կապվում էին սովորական ձմեռային կոշիկներին:

Մեր ընտանիքն ապրում էր քարաշեն տան մեջ, որ դեռ պապս էր կառուցել: Հիշում եմ ինչպես էինք ամեն ամառ կարմրաներկով ներկում թիթեղյա տանիքը, որ չժանգոտի: Տունը մի քանի անգամ վերակառուցվել էր. սկզբում միայն մի փոքրիկ սենյակ էր, հետո ժամանակի հետ կամաց-կամաց մեծացավ. երկու սենյակ ավելացավ, ծածկապատշգամբ ու նկուղ: Մինչ օրս պարզ տեսնում եմ պատերին կախված հին լուսանկարները. պապս, տատս, նախատատս: Ինձ՝ երեխայիս, տունն ահռելի էր թվում: Շատ տարիներ անց տեսնելով՝ զարմացա. պարզվում է՝ ի՛նչ փոքր է եղել: Պատերազմի ժամանակ

տունն անվնաս էր մնացել, իսկ հետո քանդեցին. բոլորովին վերջերս այդ տեղում շինարարություն տեսա: Այգին էլ չկար, որ դեռ պապս էր սկսել տնկել:

Այգին հորս մեծ ուրախությունն ու հպարտությունն էր: Անվանի գյուղատնտես էր նա և իր գործը շատ էր սիրում: Երեք հսկա թթենիները համարյա կպած էին տանը, ու մենք երեխաներով ամբողջ օրը մագլցում էինք այդ ծառերի վրա: Եվ, իհարկե, քաղցր, հասած թութ էինք ուտում: Մեծերը թթից դռչար էին եփում: Նաև օղի քաշում: Մինչ օրս եթե օղի խմում եմ, ապա սովորաբար՝ թթի:

Վեց հոգով էինք ապրում. ծնողներս, տատիկս, Վալերա եղբայրս, ես ու մեր քույր Իվետտան՝ հորս դուստրը առաջին ամուսնությունից, որն այն ժամանակ ուսանող էր: Բուհից հետո մնացել էր աշխատելու Հայաստանում, իսկ հետո տեղափոխվեց Մոսկվա, ամուսնացավ:

Ես ու Վալերան մեր սենյակն ունեինք. մի սենյակ՝ երկուսիս: Տարիքի տարբերությունը մեծ չէր՝ ընդամենը երկու տարի: Երեխա ժամանակ իրար հետ հաճախ էինք կռվում. անհեթեթ բաներից, իհարկե. ես, որ փոքրն էի, համառում էի, ոչ մի հարցում չէի ուզում զիջել եղբորս: Իսկ հետո Վալերան հանկարծ անեց, բոյ քաշեց, թափ առավ, հասունացավ, զգաց իր ուժը, և այդ ժամանակ մեր հարաբերությունները փոխվեցին: Կռիվներն ավարտվեցին, ու սկսվեց ընկերությունը, որը շարունակվեց ամբողջ կյանքում:

Մենք նաև մեր ընտանեկան գաղտնիքներն ունեինք: Դրանցից մեկը՝ հորս պատմությունը, իմացա, երբ արդեն մեծ էի:

Պապս ընտանիքով Բաքվում էր ապրել: Երբ 1918 թվին թուրքերը մտել էին Բաքու, ու սկսվել էին հայկական ջարդերը, հայրս կորել էր: Ութամյա տղան փախչողների բազմության հետ հայտնվել էր լաստանավի վրա ու Կասպից ծովով հասել Միջին Ասիա: Հեղափոխություն, քաղաքացիական պատերազմ, անիշխանություն, ամենուր՝ անկարգություններ, բայց պապիկս ու տատիկս, աղջիկների հետ, փրկվել ու կարողացել էին հասնել Ղարաբաղ: Իսկ հայրս երկար անապաստան դեգերել ու, ի վերջո, հայտնի չէ՝ ինչպես, հայտնվել էր Տաշքենդում: Եվ այնտեղ բախտը բերել էր. նրան ու իր պես անապաստանների օթևան էր տվել մի հարուստ հայ: Երեխաները

աշխատում էին նրա համար, իսկ հայրը նրանց կերակրում էր, նույնիսկ դպրոց էր ուղարկել: Մի խոսքով, փրկել էր երեխաներին:

Տատիկա այդ բոլոր տարիներին որդուն գտնելու հույսը չէր կորցրել: Երկրում աստիճանաբար վերականգնվում էր կարգուկանոնը, սկսել էր աշխատել փոստը: Ու տատիս եղբայրը, որ կարևոր մարդ էր դարձել միլիցիայում՝ ղեկավարում էր բանդիտիզմի դեմ պայքարի բաժանմունքը, կարողացել էր Տաշքենդում գտնել վեց տարի առաջ կորած երեխային ու բերել Ստեփանակերտ: Հայրս այդ ժամանակ արդեն տասնչորս տարեկան էր: Տատիկա ամաչում էր կատարվածից՝ ինչպե՞ս կարող էր կորցնել տղային, ու հորս արգելել էր պատմել այդ մասին: Ոչ ոք չգիտեր: Չնայած՝ այդ պատմության արձագանքները, իհարկե, մեկ այստեղից, մեկ այնտեղից լսվում էին: Օրինակ՝ ամեն տարի Տաշքենդից մեզ հյուր էր գալիս հորս մտերիմ ընկերը: «Ի՞նչ ընկեր: Որտեղի՞ց Տաշքենդում ընկեր»: Հայրս չէր պատասխանում, ու միայն հետո պարզվեց, որ երեխա ժամանակ միասին աշխատել են այն նույն հայի մոտ:

Մի գաղտնիք էլ պապիս էր վերաբերում:

Ես նրան չեմ տեսել. մինչև իմ ծնվելն է մահացել: Մի անգամ, լրիվ պատահական, գյուղում մի մարդու հանդիպեցի, որն ասաց, թե լավ գիտի պապիս՝ ղերանց* Սարգսին: Հարցրի՝ ինչո՞ւ է պապիս «ղերանց» ասում: «Ո՛նց,- ասում է,- պապդ մեր շրջանի վերջին քահանան է եղել»: Երբ պապս, ջարդերից փրկվելով, վերադառնում է Ղարաբաղ, նրան, որպես գրաճանաչ մարդու, առաջարկում են քահանա դառնալ. գրագետ մարդիկ այն ժամանակ հազվագյուտ էին: Պապս համաձայնել էր ու սպասավորել մինչև 20-ական թվականների վերջը, մինչև կփակեին վերջին եկեղեցին: Իսկ հայրս երդվյալ կոմունիստ էր, բայց երկար ժամանակ կուսակցության մեջ չէին ընդունում. ծագումն այն չէր: Հայրս ծանր էր տանում ու նույնիսկ շատ տարիներ անց մեզ հետ դժկամությամբ էր քննարկում այդ թեման:

Հորական տատս աչքի էր ընկնում խիստ բնավորությամբ. չեմ հիշում, որ երբևէ ժպտար: Քահանայի այրի լինելով՝ տատս Աստծուն չէր հավատում: Ես ու եղբայրս երբեմն հոգու հետ խաղում էինք. «Տատի՛, բա մեզ դպրոցում ասում են, որ Աստված կա»: Նա միայն

* Դեր՝ քահանա, տերտեր բառից՝ Ղարաբաղի բարբառով:

ձեռքն էր թափ տալիս ու խնդրում հիմարություններ դուրս չտանք: Չնայած տատիկը երբեք չէր պատժում ինձ ու եղբորս, անխոս ենթարկվում էինք, ըստ երևույթին՝ զգալով նրա ներքին ուժն ու խստությունը: Տատս երեք երեխա ուներ. մեծը որդին էր՝ հայրս, ու երկու դուստր: Մի աղջկա ամուսինը զոհվել էր Հայրենական պատերազմում, ու նա որդու հետ Բաքվում էր ապրում, իսկ փոքրը ընտանիքով Ստեփանակերտում՝ մեզնից ոչ հեռու: Շատ շուտ ու անսպասելի մահացավ, երբ ես արդեն ծառայում էի բանակում, իսկ նրա մահվանից ուղիղ մի տարի անց տատիկս մեծ քանակությամբ քնաբեր խմեց. ուզում էր ինքնասպան լինել: Երբ տատիկին ուշքի էին բերել, բացատրել էր. «Ես իմ աղջկանից երկար չպիտի ապրեի»:

Մեր ընտանիքում մեծերը երբեք չէին վիճում, երեխաների վրա ձայն չէին բարձրացնում: Մայրս սկեսուրի հետ հաշտ էր ապրում: Գուցե երեխաների բացակայությամբ էին հարաբերություններ պարզում: Կարծում եմ՝ ոչ. մեր կյանքը ոչնչով չէր մռայլվում: Տան հոգսը ամբողջովին մորս ուսերին էր: Կամային, չափավոր խիստ ու գործնական՝ նա էր սահմանում տան ներքին կարգուկանոնը, վարում ընտանեկան հաշիվներն ու զբաղվում մեր դաստիարակությամբ: Նրա վրա էր երեխաների կրթությանը վերաբերող ամեն ինչի պատասխանատվությունը: Եղբայրս, հիշում եմ, առավոտները դժվար էր վեր կենում: Ես մինչև զարթուցիչի զանգն արդեն արթնացած էի լինում, իսկ Վալերային ստիպված էին երկար քաշքշել: Մայրիկն արթնացնում է, իսկ եղբայրս, քունը գլխին, փնթփնթում է. «Լավ, էլի՛, մա՛մ, մի բռպե էլ... մի վայրկյան...»: Այ, այստեղ մայրիկի ձայնի մեջ կարող էին և խիստ երանգներ հայտնվել:

Մորս հետ իմ վեճերի հիմնական պատճառը երաժշտության պարապմունքներն էին: Նրա հեռու զարմիկը լավ ջութակ էր նվագում, ու մայրս երագում էր, որ ես էլ նվագել սովորեմ: Առաջին դասարանում ուղարկեց երաժշտական դպրոց, իսկ ես ահավոր ամաչում էի ու սկսեցի ասել ջութակը: Երբ պատյանը ձեռքիս անցնում էի փողոցով, սկանջներս վառվում էին, ուզում էի գետնի տակն անցնել: Երկու տարի տառապեցի, երրորդին գտա լուծումը: Տնից դուրս եմ գալիս իբր պարապմունքի գնալու, բայց աննկատ, որ անցորդները չտեսնեն, ջութակը պահում եմ շիմշատի թփերում ու

վագում տղերքի հետ ֆուտբոլ խաղալու: Իտաղում-վերջացնում եմ, վերցնում ջութակը ու հանգիստ գալիս եմ տուն: Մի երկու ամիս այդպես փախա երաժշտությունից, մինչև ուսուցչուհին զանգեց ծնողներիս: Այստեղ իմ գաղտնիքը բացվեց, ու տանը սարսափելի սկանդալ պայթեց: Մայրս ուզում էր ինձ վերադարձնել դպրոց, բայց ես հրաժարվեցի: Կտրականապես: Արդեն սովորել էի դիմադրել: Մայրիկը զիջեց, բայց անցավ եղբորս: Վալերային դաշնամուրի տվեց: Նա թողեց դաշնամուրը: Այդ ժամանակ մայրս նրան խնդրեց զբաղվել կլառնետով. նույն պատմությունը: Մի խոսքով, մայրս չէր հանձնվում, մենք՝ նույնպես, ու մեզնից այդպես էլ երաժիշտ դուրս չեկավ...

Բայց և այնպես, ընտանիքում գլխավորը հայրս էր: Հիշում եմ՝ աշխատանքից ուշ էր գալիս տուն ու հաճախ գնում էր գործուղումների: Հայրս ոգևորված էր գյուղատնտեսությամբ ու դրա պատասխանատուն էր ամբողջ մարզի մասշտաբով. Ղարաբաղում խաղողագործության զարգացման հաջողությունը նրա վաստակն էր: Բացի դրանից՝ երկար տարիներ մարզգործկոմի նախագահի տեղակալի պաշտոնին էր և իր աներևակայելի զբաղվածությամբ հանդերձ՝ հասցնում էր գիտական աշխատանք կատարել: Թեկնաձուլական թեզ պաշտպանելուց հետո մնաց մեր քաղաքում, ինչը բավական անսովոր էր այն ժամանակների համար. մարդիկ գիտական աստիճան ստանալով՝ առավել հաճախ մեկնում էին մայրաքաղաք՝ Երևան կամ Բաքու: Իսկ հայրս հավատում էր, որ ինքը պետք է այստեղ՝ Լեռնային Ղարաբաղում: Եվ մեր լեռներում նա՝ գյուղատնտեսը, քաղաք-այգի էր հիմնում, կոմունիզմ կառուցում, որի գաղափարներին հավատաց ամբողջ կյանքում:

Չբաղվածության պատճառով հայրս միշտ չէ, որ կարողանում էր զբաղվել ինձանով, բայց ձգտում էր տալ գլխավորը, որը, իմ կարծիքով, պետք է կարողանա ցանկացած տղամարդ: Հիշում եմ ինչպես սովորեցրեց մեքենա վարել: Մի հին «Մոսկվիչ» ունեինք, կարծեմ՝ 403 մակնիշի, կլորավուն: Այդ ժամանակ տասներեքս էր լրացել, ու բարձրահասակ չէի: Հայրս նստեցրեց դեկի մոտ ու ասում է. «Ոտնակին հասցնում ե՛ս»:- «Հասցնում եմ»:- «Ճամփան տեսնում ե՛ս»:- «Տեսնում եմ»:- «Դե քշի՛»: Ու ես քշեցի:

Հայրս էր, որ առաջին անգամ զենք տվեց ձեռքս. միփողանի, ողորկափող հրացան: Սկզբում նրբատախտակի կամ սովարաթղթի

վրա նկարած ինքնաշեն թիրախների վրա էինք կրակում, հետո որսի գնացինք սարերը: Հիշում եմ՝ ինչքան հպարտ էի, երբ առաջին անգամ կաքավ խփեցի: Հայրս շուտով թույլ տվեց՝ ինքնուրույն գենք օգտագործեմ, իսկ հետո ընդհանրապես տվեց ինձ: Մեր բակի տղաներից ոչ մեկը դեռ գենք չուներ: Տղերքով հավաքվում և այդ հրացանով,- մեկը՝ բոլորին,- գնում էինք սարերը՝ որսի:

Ես ռուսական դպրոցում էի սովորում ու լավ էի սովորում: Կարևոր չէր՝ առարկան դուր էր գալիս թե ոչ, բայց անպատրաստ դասի գնալն աներևակայելի էր: Չէի կարող պատկերացնել ավելի մեծ խայտառակություն, քան գրատախտակի մոտ անօգնական կանգնելը՝ չիմանալով ինչ պատասխանեմ: Ընդհանրապես արագաշարժ ու կարգապահ էի. դպրոցից եկար, արագ արեցիր դասերդ ու ազատ ես: Մաթեմատիկան, ֆիզիկան հեշտ էին տրվում, սիրում էի աշխարհագրությունն ու գրականությունը: Լեզուների հարցն ավելի դժվար էր. շարադրություն հեշտ էի գրում, բայց սխալները... Ու միայն երկու առարկա չէին ձգում ընդհանրապես՝ հայերենն ու անգլերենը: Ու կյանքը, ասես դիտմամբ, ստիպեց դրանք սովորել արդեն հասուն տարիքում: Արդեն Հայաստանի վարչապետ դառնալով՝ ո՛նց էի փոշմանում, որ հաճախ բաց էի թողնում հայերենի դասերը: Դպրոցում չէի հասկանում, որ այդպես պետք է գալու. մեր դարաբաղյան բարբառը շատ է տարբերվում գրական հայերենից, ու Հայաստանում այն դժվար են հասկանում:

Մեր կյանքի կենտրոնը բակն էր:

Մեր տունը մեծ, բազմաբնակարան շենքի կողքին էր, որի ընդարձակ բակում ամեն երեկո հավաքվում էին հարևանները՝ մեծեր, ծերեր, երեխաներ: Բոլորն իրար լավ ճանաչում էին ու ազատ ժամանակը միասին էին անցկացնում, մեկ ընտանիքի պես: Հիշում եմ տաղավարը բակի մեջտեղում, ուր մեծերն անդադար նարդի ու շախմատ էին խաղում՝ իրար ձեռ առնելով, իսկ մենք՝ երեխաներս, վազվզում էինք շուրջը: Հիշում եմ, թե ինչպես էր մեկնումեկի սուր կատակից հետո տաղավարը պայթում միահամուռ քրքիջից, և այդ քրքիջը, շենքի պատերից արձագանքվելով, հասնում էր բակի ամենահեռավոր անկյունները: Ու քանի որ բոլորն անընդհատ ձեռ էին առնում բոլորին, ծիծաղն էլ ոչ մի բռնակ չէր դադարում: Մի խոսքով, բակում բարեկամական և ուրախ մթնոլորտ էր:

Մեր բակը էլիտար էր համարվում: Մեծ շենքում ապրում էին մարգային միլիցիայի պետը, ժողովրդական վերահսկողության պետն ու կուսակցության մարզկոմի մի քանի աշխատակից: Ընդհանուր առմամբ՝ ինտելիգենտ ժողովուրդ էր հավաքվել. գիրք էին կարդում, սպորտով զբաղվում: Հարևանությամբ դպրոցն էր՝ մարգադաշտով, ու մենք այնտեղ ֆուտբոլ, բասկետբոլ, ձեռքի գնդակ էինք խաղում, որն այն ժամանակ մեծ հեղինակություն էր վայելում: Իհարկե, պատահում էր նաև, որ խաղալիս իրար հետ լեզու չէինք գտնում, վիճում էինք, կռվում, բայց այդպիսի դեպքերը չէին խանգարում մեր ընկերությանը: Մի փողոց ներքև խուլիգանական բակեր կային, ու այնտեղի տղաները երբեմն գալիս էին մեզ մոտ ֆուտբոլ խաղալու. մեկ հաշտ ու խաղաղ խաղում էինք, մեկ՝ բակերով կռվում: Բայց յուրջ բախումներ չէին լինում. պարզապես ուժի ու տաքարյունության ավելցուկից երբեմն բռունցք էինք ճոճում իրար վրա:

Մի խոսքով, մանկությունս անամպ ու երջանիկ է եղել, ինչպես և իմ հասակակից դարաբաղցիների մեծ մասի մանկությունը: Գուցեն կանխակալ եմ, բայց հիմա էլ համոզված եմ, որ մեր մարզը յուրահատուկ էր: Շուրջը՝ և՛ Ադրբեջանում, և՛ Հայաստանում, և՛ ամբողջ Կովկասում, ծաղկում էր կաշառակերությունը, հեղինակություն էին վայելում օրենքով գողերը: Իսկ Ղարաբաղը օրինականության ու կարգուկանոնի օազիս էր, «կաշառք» բառը որպես ամենասարսափելի վիրավորանք էր ընդունվում, ու մարդիկ լրջորեն մտածում էին, որ կոմունիզմ են կառուցում: Ըստ երևույթին, համընդհանուր հավասարության ու եղբայրության գաղափարը համահունչ էր ավանդական արժեքներին, որոնցով դաստիարակվել էին դարաբաղցիների բազում սերունդներ, ու կատարյալ հասարակության երազանքն արմատ էր գցել մեր հողում: Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչները՝ օրինահարգ սովետական քաղաքացիներ, անկեղծորեն հավատում էին պայծառ ապագային:

Այդպես էլ ապրում էինք՝ պարզ ու հանգիստ, ու թվում էր՝ ոչ մի ցնցում չի վրդովի մեր խաղաղ ու մեկուսի եզերքը, միայն սերունդները կփոխարինեն սերունդներին:

ՈՒՍԱՆՈՂ ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ

Տասներորդ դասարանում հաստատ գիտելի հաջորդ քայլս՝ գնալու եմ Մոսկվա՝ տեխնիկական բուհ ընդունվելու: Հետոն չէի մտածում. մնացած ամբողջ կյանքը թվում էր մաքուր էջ, որի վրա կարելի է գրել ցանկացած պատմություն: Տեխնիկական բուհ էի ընտրել, որովհետև բնագիտական առարկաներն ինձ շատ ավելի էին դուր գալիս, քան հասարակագիտականները: Մոսկվան՝ որովհետև Ստեփանակերտի միակ ինստիտուտը մանկավարժական էր, իսկ ես ընդհանրապես չէի դիտարկում այդ տարբերակը: Լավ կրթություն ստանալու համար Ստեփանակերտի տղաները առավել հաճախ գնում էին Երևան կամ Մոսկվա: Այլ երկիր ուսման մեկնելն անհնար էր. սահմանները փակ էին, լավագույն կրթությունը Մոսկվայում էր, ուրեմն՝ դեպի Մոսկվա:

Տասներորդ դասարանի դպրոցական քննությունները գերազանց հանձնելով՝ հավաքեցի ճամպրուկս ու մեկնեցի մայրաքաղաք: Մոսկվայում ինձ դիմավորեց քույրս. նա և ամուսինը ապրում էին Ռեուտովում: Քննությունների ընթացքում նրանց մոտ էի մնալու: Հաջորդ օրը գնացի փաստաթղթերս հանձնելու Մոսկվայի Էներգետիկայի ինստիտուտ, տեսնեմ՝ ինստիտուտի շուրջը բոլոր պուրները ծածկված են հայտարարություններով՝ կրկնուսույցներն իրենց ծառայությունն էին առաջարկում: Պարզվում է՝ մոսկվացիները լրիվ ուրիշ պատրաստություն էին ստանում: Մեզ մոտ նույնիսկ այդպիսի բառ չկար՝ «կրկնուսույց»: Համարվում էր, որ դպրոցում լավ սովորելն արդեն բավարար է: Ուրեմն պետք է պակասը լրացնել: Մինչև քննությունները դեռ ժամանակ կար: Մաթեմատիկայի կրկնուսույց գտա, պայմանավորվեցի ու գլխովին թաղվեցի պարապմունքների մեջ: Այնպես որ, մոսկովյան կյանքիս առաջին շաբաթը որպես շուրջօրյա պարապմունքի մղձավանջ եմ հիշում:

Հակառակ անհանգստությանն՝ վատ չհանձնեցի քննություններն ու ընդունվեցի էներգետիկայի ֆակուլտետ: Չանգեցի հորս: Այն ժամանակ բջջային կապ չկար. ուրիշ քաղաք գանգելու համար պիտի գնայիր փոստատուն, զանգ պատվիրեիր, ընդ որում՝ նախապես հեռախոսավարուհուն ասելով, թե քանի բոպե ես խոսելու, ու նստեիր-սպասեիր, որ միացնեն: Լսելով, որ ուսանող եմ դարձել, հայրս ուրախացավ: Չնայած նրա հատուկ զսպվածությանը՝ զգացի՝ հպարտ ե, որ որդին սովորելու է մայրաքաղաքում:

Միայն հիմա առաջին անգամ բարձրացրի գլուխս ու նայեցի շուրջս: Առաջներում արդեն եղել էի Մոսկվայում, յոթերորդ թե ութերորդ դասարանում, բայց շատ կարճ ուղևորություն էր, ու քիչ բան էի հիշում: Իսկ հիմա Մոսկվան իսկապես տպավորեց լեռնային ոչ մեծ քաղաքից եկած տղայիս. այլ մասշտաբներ են, այլ մթնոլորտ, մետրոն՝ իր ստորգետնյա պալատներով, միանգամայն ուրիշ մարդիկ: Ինձ մոլորված չէի զգում. ուրախանում էի, հպարտանում, վայելում ամառը, օրերով շրջում էի քաղաքում, առնում մայրաքաղաքի շունչը:

Աշնանը ինստիտուտում սկսվեցին դասերը: Պարզվեց՝ սովորելը շատ ավելի հեշտ էր, քան կարծում էի, բայց և՛ ոչ այնքան գրավիչ: Գուցե այն պատճառով, որ իմ կյանքում մի շատ հետաքրքիր ու կրթված մարդ էր հայտնվել, իսկական քայլող հանրագիտարան՝ քրոջս ամուսինը, Կիմ Գրիգորյանը: Այդպիսի բազմագիտակ մարդու նախկինում չէի հանդիպել և գուցե մինչ օրս էլ չեմ ճանաչում: Կիմն էլ էր ծնունդով Ստեփանակերտից, ավարտել էր Մոսկվայի տեքստիլ ինստիտուտը: Կոնստրուկտորական բյուրո էր ղեկավարում մի խոշոր գործարանում: Ես Լեֆորտովոյի ուսանողական հանրակացարանում էի տեղավորվել, բայց համարյա բոլոր կիրակիները Ռեուտովում էի անցկացնում, Կիմի ու քրոջս հետ: Հենց այդ փոքրիկ բնակարանում էլ սկսվեց իմ ոչ պաշտոնական կրթությունը:

Երեկոները Կիմի հետ նստում էինք խոհանոցում: Արտասովոր բաներ էր պատմում: Ես մեծացել էի մի ընտանիքում, որտեղ սովետական կարգերի արդարությունն ու արդյունավետությունը կասկածից վեր էին: Սովորական սովետական տղա, կոմունիստի որդի՝ ես կարծում էի, որ ապրում եմ աշխարհի ամենալավ երկրում: Եվ ահա, օրը օրին, երեկոյից երեկո Կիմն ինձ ցույց էր տալիս իրականությունը:

Իմացա Ստալինի բռնաճնշումների մասին, իմացա կոլեկտիվացման ընթացքում սովից մահացած միլիոնավոր մարդկանց մասին, իմացա պատերազմից անմիջապես առաջ բանտարկված կարմիր հրամանատարների մասին, իմացա Ստալինի ու Հիտլերի զաղտնի համաձայնության մասին, որով որոշել էին բաժանել Եվրոպան:

Կիմը գործուն այլախոհ չէր. պարզապես շատ սթափ էր մտածում և անզիջում քննադատում էր տիրող կարգերը: Միությունում այն ժամանակ քչերն էին հասկանում, թե իրականում որքան սարսափելի էր Ստալինի ռեժիմը, ու նեխած՝ բրեժնևյան ժամանակը: Կիմը, հանձին ինձ, երախտապարտ ու, երևի, հազվագյուտ ունկնդիր էր գտել ու վրաս էր լցնում այդ ամբողջ ճշմարտությունը: Իսկ խոր գիշերով, տևական գրույցներից հոգնած, խլացուցիչների աղմուկի միջով որսում էինք «Ազատություն» ռադիոն կամ ջազ լսում:

Կիմը նաև գրքեր էր տալիս կարդալու: Ո՛չ «սամիզդատ», այլ քաղաքական, փիլիսոփայական, աստվածաբանական գրականություն, բայց դա էլ էր փոխում գիտակցությունը:

Ամեն ինչ սկսվեց Սպինոզայի «Աստվածաբանական-քաղաքական տրակտատից»: Մինչ այդ նման բան չէի կարդացել: Շատ բարդ էր, բայց ահավոր հետաքրքիր: Այդ գրքից հետո աշխարհը յուրովի բացվեց իմ առաջ, հավատացի, որ միայն բանականության վրա հիմնված ու մարդկանց կողմից կամավոր ընդունված հանրային պայմանագիրն է ունակ սանձելու առանձին անհատի կրքերն ու արատները: Նման գաղափարները ոչ մի կապ չունեին սովետական իրականության հետ, բայց այդ ժամանակ չէի էլ փորձում դրանք կապել իրար, պարզապես յուրացնում էի: Չնայած՝ տասնամյակներ անց, երբ արդեն հետսովետական Հայաստանի նախագահն էի, իմ շատ որոշումների վրա գուցեև աննկատ ազդել է XVII դարում գրված այդ գիրքը, որ կարդացել էի 17 տարեկանում:

Մի անգամ Կիմն ինձ Աստվածաշունչ նվիրեց: Գրպանի փոքրիկ գիրք էր՝ փափուկ կազմով, հազար էջ. ինքնին արդեն փոքրիկ հրաշք: Թոռուցիկ կարդացի՝ մինչև վերջ չհասկանալով՝ ինչիս է պետք: Հավատացյալ, իհարկե, չդարձա, բայց գաղափարական հենքը, որն այն ժամանակ կառուցում էին յուրաքանչյուրիս մեջ, երերաց. Աստվածաշունչը կոմունիզմ կառուցողի բարոյական կողերսից, որ ցանկացած դպրոցի

միջանցքներում որպես «ցուցադրական ազիտացիա» էր կախված, շատ ավելի մարդկային էր թվում:

Չնայած Կիմի հետ գրույցներն ու գրքերը այդ տարի հզոր ցնցում էին ինձ համար՝ փիլիսոփա կամ այլախոհ չդարձա: Ճիշտ է, սովորելու հանդեպ սառեցի. տեխնիկական առարկաները պատասխան չէին տալիս փիլիսոփայական հարցերին, իսկ այդպիսի հարցեր ավելի ու ավելի հաճախ էի ունենում: Չգացողություն ունեի, թե գուցե ճիշտ բուհ չե՞մ ընտրել, բայց շարունակում էի պատրաստվել ու վատ չհանձնեցի առաջին ձմեռային քննաշրջանը: Դրա հետ մեկտեղ հասցնում էի նաև ապրել լիարժեք ուսանողական կյանքով. ընկերներ հայտնվեցին, միասին գրոսնում էինք Մոսկվայում, գնում կինո, սրճարան. սովորելուց շեղող լիքը զվարճանք ու գայթակղություն կար մայրաքաղաքում: Ուսանողների շրջանում, չգիտես ինչու, մեծ հոչակ էր վայելում Կալինինի պողոտայի (հիմա՝ Նոր Արբատ) «Մետելիցան»... արշավանքները սրճարան մեծ շքեղություն էին համարվում: Շաբաթ օրերը դիսկոտեկ էինք գնում մեր հանրակացարանում: Այդպիսի դիսկոտեկներից մեկը շրջադարձային եղավ իմ ուսանողական կյանքում:

Մի անգամ՝ մայիսի վերջին, հենց քննաշրջանից առաջ, մի անձանոթ լկտի տղա հայտնվեց դիսկոտեկում: Իրեն հանդուգն էր պահում. կարծում էր՝ ինչ ուզի կանի, ու ակնհայտորեն կռվի էր մղվում: Ես բորբոքվեցի: Ընկերներս փորձեցին ինձ կանգնեցնել, թե՛ ինչ-որ մեկի տղան է, ավելի լավ է՝ գլուխդ ցավի տակ չդնես, հեռու մնա... Ես չմնացի, ու բանն ավարտվեց կռվով: Խսիեցի նրան ու, ինչպես պարզվեց, ուժեղ: Ոչինչ չէի վնասել, չէի ջարդել, բայց աչքի տակ մեծ կապտուկ հայտնվեց: Այդ պատմությանը լուրջ նշանակություն չտվեցի. ինչ ասես լինում է, կռիվ կանես, հետո կհանգստանաս, և նույնիսկ կարելի է ընկերանալ:

Մեկ օր անց կանչեցին դեկանատ: Պահանջեցին, որ բացատրություն գրեմ, սպառնացին հեռացումով: Ես փորձում էի արդարանալ. «Ինքը սկսեց...»: Պարզվեց՝ այդ տղան ինստիտուտային ինչ-որ դեկավարության ազգականն է, դրա համար էլ դիսկոտեկի միջադեպն անսպասելիորեն սրված ուշադրության առարկա էր դարձել: Ինձ անմիջապես չհեռացրին երևի միայն այն պատճառով,

որ չափազանց ակնհայտ էր այդ տղայի մեղքը. լավ խմած էր ու ինքն էր սաղորել կռիվը: Բայց պատմությունը ձգվեց, ստիպված էի նորից ու նորից դեկանատ գնալ, ֆակուլտետի դեկավարության հետ հարաբերությունները շատ վատացան, ու հետաքրքրությունս ուսման հանդեպ, որ առանց այն էլ թուլացել էր, դրա ֆոնին ընդհանրապես մարեց: Ծնողներին այդ միջադեպի մասին հաստատ պատմել չէի կարող, քրոջս ու Կիմին էլ, չգիտես ինչու, չպատմեցի:

Ի վերջո, դեկանին ասացի, որ կտեղափոխվեմ ուրիշ ինստիտուտ, ու խնդրեցի սեփական ցանկությամբ հեռանալու հնարավորություն ստալ: Պայմանավորվեցինք:

Նորից ամառ եկավ, էլի մի հուլիս: Մի տարի առաջ էի եկել Մոսկվա, հանձնել քննությունները, անունս տեսել ընդունվածների ցուցակում ու զանգել հորս, որ ասեմ՝ ուսանող եմ: Հայրս այնպես էր հպարտանում որդով... Ինստիտուտից հեռանալն ինձ առանձնապես չէր տխրեցրել, բայց անտանելի ամոթ էր, ու երկար ժամանակ հետաձգում էի հորս հետ խոսակցությունը: Հասկանում էի, որ այդ նորությունը նրա համար իսկական ողբերգություն կդառնա:

Բայց այլևս ձգել հնարավոր չէր, ու գնացի փոստատուն:

Հերթապահ աղջկան եմ պարզում մեր տան հեռախոսահամարով թերթիկը, նստում ու սպասում, որ միացնեն: Ժամանակն անտանելի դանդաղ է սողում: Բոպեները ժամ են թվում: Եվ ահա, վերջապես, լսափողի մեջ, խշշոցի ու ճրթճրթոցի միջով լսում եմ հորս հեռավոր ուրախ ձայնը. որդին է գանգում:

- Պա՛պ, ինստիտուտից դուրս եմ եկել:

Հայրս ապշեց անսպասելի նորությունից:

- Ինչո՞ւ: Ի՞նչ է պատահել:

Տառապագին փորձում եմ պատասխան գտնել. կոնֆլիկտի մասին պատմել չեմ կարող, իսկ սովորել չկարողանալուս հայրս չի հավատա. միշտ գերազանցիկ եմ եղել.

- Չստացվեց: Էլ չեմ ուզում սովորեմ: Բանակ կգնամ:

Հայրս լուռ է: Չգիտի՝ ինչ ասի:

- Կգնամ Խարկով:

Մորս հարազատ եղբայրները Խարկովում էին ապրում: Տուն վերադառնալ չէի կարող. չգիտեի ոնց եմ նայելու հորս աչքերին:

Մի ամիս պարսպ թափառեցի Խարկովում ու վերադարձա Ստեփանակերտ: Տեսնում էի, որ հայրս դառնացած է, բայց ոչինչ չհարցրեց: Ես էլ ամեն կերպ խուսափում էի ընդհատված ուսման մասին խոսակցություններից:

Էլեկտրատեխնիկական գործարանում աշխատանքի տեղավորվեցի որպես փականագործ-հավաքող: Հինգ օր աշխատում էի, հանգստյան օրերին ընկերներիս հետ գնում սարերը, հանախ՝ հրացանով: Աշունը, որ անպատմելի գեղեցիկ է Ղարաբաղում, վառվռուն գույներով էր ներկել սարերը: Երբեմն նույնիսկ որս անել չէի ուզում, որ չխախտեմ տիրող խաղաղությունն ու լռությունը, պարզապես շրջում էի լեռնային կածաններով: Մոսկովյան ուսանողական կյանքը ավելի ու ավելի հեռանում ու կամաց մոռացվում էր:

ԲԱՆԱԿ

Այազայի որևէ ծրագիր չունեի, սպասում էի գորակոչին: Բոլոր ընկերներս ծանուցագիր էին ստացել նոյեմբերի 9-ի համար, ու ես ուզում էի նրանց հետ գնալ՝ հուսալով, որ միասին կձառայենք: Բայց զինկոմիսարիատում իմ մասին մոռացել էին. չէ՞ որ գնացել էի սովորելու, և, ըստ երևույթին, փաստաթղթերս ճանապարհին ուշացել էին: Ստիպված հորս խնդրեցի, որ օգնի: Հայրս զանգեց զինկոմիսարին, որին լավ էր ճանաչում. էսպես ու էսպես, տղաս շտապ, հենց հիմա ուզում է ծառայության գնա: Չինկոմիսարը շատ էր զարմացել. «Առաջին մարդն եք, որ զանգում է ինձ, որպեսզի որդուն արագ բանակ տանեն: Սովորաբար խնդրում են, որ չտանեն կամ ավելի ուշ տանեն»: Նա կատարեց հորս խնդրանքը, ու նոյեմբերի տոներից անմիջապես հետո գնացի բանակ:

Ընկա երկաթուղային գորքեր, որոնց գոյության մասին նախկինում չէի էլ լսել: Մտածեցի, որ երկաթգծով, երևի, երկրի մի ծայրից մյուսն ենք գնալու՝ զինվորական առաջադրանքներ կատարելով: Բայց պարզվեց, որ պիտի կառուցենք այդ նույն երկաթգիծը, որով ուրիշներն են տեղաշարժվելու: Ծինգումարտակից տարբերությունն այն էր, որ երկաթուղային գորքերում աշխատանքի համար ոչինչ չեն վճարում... Չինվորական ծառայության ռոմանտիկան անմիջապես կորավ:

Սկզբում Չերեպովեցի ուսումնական գորամասն էր: Քաղաքը հիշողությանս մեջ մնաց միայն մետաղաձուլական գործարանի ծխնելույզներով: Մինչև հորիզոնը՝ համատարած ծխնելույզներ, ծխնելույզներ, ծխնելույզներ, և ամեն մեկն իր գույնով է ծխում՝ նարնջագույնից մինչև սև: Ջյուն եկավ, ու հաջորդ օրն արդեն լրիվ գույնագույն էր՝ ներկված այդ ծխնելույզներից տարածվող մրով:

Չորամասում խմբեր էին հավաքվել տարբեր հանրապետություններից, երկրի տարբեր տարածաշրջաններից: Մենք՝ դարաբաղցիներս, այնտեղ տասը հոգի էինք, ու նրանց մեջ ընկերներիցս ոչ մեկը չկար:

Ուսումնական գործասան առանձնահատուկ երևույթ է: Նույն գորակոչի շատ տղաներ հայտնվում են անսովոր պայմաններում, ուր պիտի հասկանան ու զգան, թե ինչ է զինվորական ծառայությունը: Այդ ըմբռնումը մասամբ գալիս է իրար ճանաչելու և ներքին ոչ պաշտոնական հիերարխիայի կառուցման ընթացքում, այն է՝ ով է քնելու երկհարկ մահճակալի ներքևի և ով՝ վերևի հարկում, կամ վերակարգի գույգից ով է պատասխանատու գուգարանների մաքրության համար: Չուգարան մաքրել բոլորովին չէի ուզում:

Շենց այստեղ ամբողջ խորությամբ հասկացա Սպինոզայի «Քաղաքական տրակտատի» «բնական իրավունքի» էությունը: Ինքնահաստատման միակ գործիքը բռունցքն էր ու այն գործի դնելու մշտական պատրաստականությունը: Ես լավ մարգավիճակում էի, ազատ ոճի ըմբշամարտով զբաղվելու տարիները շատ տեղին էին, կամքն ու համարձակությունն էլ լիուլի հերիքում էին: Չգիտես որտեղից՝ հանդգնություն ու ագրեսիա հայտնվեցին, որ նախկինում երբեք մեջս չէի նկատել: Ծատ շուտով բոլորը սկսեցին ինձ հարգել: Ինտելիգենտ ընտանիքում, խաղաղ քաղաքում, էլիտար բակում մեծացած տղան հանկարծ հայտնվել էր մի իրավիճակում, որտեղ արևի տակ տեղ ունենալու համար դաժան ու անողոր պայքար պիտի մղեր: Ես բախվել էի իրական աշխարհի մի հատվածին, որից պաշտպանված էի մանկության ու պատանեկության տարիներին, և այդ շրջանը կարևոր փուլ դարձավ իմ կայացման համար: Վարքի հմտություններ էի ձեռք բերում անբարյացակամ, երբեմն չափազանց ագրեսիվ միջավայրում: Գուցեն առանց դրանց չկարողանայի հաղթահարել այն փորձությունները, որ ճակատագիրն ինձ համար պատրաստել էր ասպագայում:

Ուսումնական գործասից մեզ նախ ուղարկեցին Պուշկինո՝ Լենինգրադի մոտ, հետո՝ Վոլոգդա: Ամենուր նույն պատմությունն էր՝ փոխադարձ ճանաչում ու ինքնահաստատում, բայց դա արդեն ավելի հեշտ էր տրվում:

Ընդհանրապես, այդպիսի ծառայությունը բանակում դժվար է գինվորական կոչել. ընդամենը մի անգամ եղա հրաձգարանում, ինը փամփուշտ կրակեցի, իսկ մարտական տեխնիկա այդ տարիների ընթացքում չեմ էլ տեսել, միայն տրակտորներ ու ինքնաթափներ: Լենինգրադում երկու ամիս ընդհանրապես ազատ կյանք էի վարում: Առաջին ամիսը երեքով աշխատում էինք Պաշտպանության մինիստրության կցավագոնների նորոգման արհեստանոցներում: Հենց արհեստանոցներում էլ մնում էինք, շատ էինք աշխատում, բայց երեկոները լրիվ ազատ էինք: Այդ ժամանակ ամբողջ Լենինգրադը ման եկա մարզահագուստով: Մեր գլխին ոչ մի պետ չկար, միայն թոշակառու պահակն էր: Մի ամիս էլ Վիբորգին մերձակա գինվորական սովխոզում անցկացրի, որտեղ մենք՝ ութ գինվոր, օգնում էինք գյուղատնտեսական աշխատանքներում՝ մեր զորամասի համար կարտոֆիլ ու բանջարեղեն վաստակելով: Այրում էինք տեղի ակումբում, ես խմբի ավագն էի. ոչ կանոնադրություն, ոչ շարային քայլ: Այստեղ, ինչպեսև Պուշկինոյում, լարված աշխատում էինք ամբողջ օրը, իսկ երեկոները գնում էինք պարելու հենց այդ ակումբում, ուր մեծ հաջողություն ունեինք տեղի աղջիկների շրջանում:

Վերջին տարին ծառայեցի Մոնղոլիայում՝ Դարխանում ու Էրդենետում: Այնտեղի ծառայությունը շատ էր տարբերվում ստացիոնար զորամասերում իմ տեսածից: Երբ Դարխանից Էրդենետ՝ դեպի Մոնղոլիայի մոլիբդենային հանքավայրերը երկաթգիծ կառուցելու անհրաժեշտություն առաջացավ, դեկավարությունը կարգադրեց հատուկ գումարտակ կազմավորել այդ առաջադրանքը կատարելու համար: Երկաթուղային գործերի յուրաքանչյուր ստորաբաժանում իր անձնակազմից, ըստ քվոտայի, մի քանի հոգի պիտի ուղարկեր այդ գումարտակի կազմավորման համար:

Ստորաբաժանումների հրամանատարները իրենց «թրաբլ-մեյքերներին»^{*} մշտապես խնդիրներ առաջացնող գինվորներից ազատվելու համար նրանց լավ բնութագրեր էին տալիս և ուղարկում այդ գումարտակ: Ես այն ժամանակ Վոլոգդայում էի ծառայում, ու ինքս դիմեցի ընդգրկվելու գումարտակում, որի լիդերը ընկերս

* Troublemaker – անկարգ, խռովարար (անգլ.):

էր: Կոլյան Բրյանսկից էր ու գումարտակի հրամանատարի գլխացավանքը: Անտանելի կռվարար, զինվորական կալանատան մշտաբնակ, ընդ որում՝ կարդացած ու խելացի, նա ղեկավարության համբերության բաժակը լցրել էր տարբեր առյուծներ հասցեագրած իր գրագետ բողոքագրերով: Գրում էր անընդհատ, և ամեն բողոքից հետո որևէ հանձնաժողով ստուգման էր գալիս գորամաս: Չորամասի հրամանատարը, իհարկե, կատաղած էր:

Հիշում եմ՝ հերթական ստուգումից հետո, առավոտյան ստուգատեսին, կատաղությունից կարմրատակած հրամանատարն ինչպես էր գոռում շարքի առաջ. «Էստեղ մարդ չունենք՝ փոքրիկ հողված գրի պատի թերթի համար, իսկ էս խ...-ը մի ամբողջ նամակ է շարադրել, ընդ որում՝ անձամբ մինիստրին»: Կարծում եմ՝ մեր հրամանատարը բոլորից շատ էր ուրախացել եղբայրական Մոնոլոլիայում կարևոր երկայթզծի շինարարության համար:

Եվ ահա մեզ՝ նոր գումարտակը, բարձեցին պլացկարտային գնացք, ու տասը օր շարունակ գնում էինք նշանակման վայր: Պատկերացրեք մի գնացք, որտեղ հավաքել են ամենից անհնազանդներին, խմողներին, կատաղիներին, ու ոչ ոք չգիտի՝ ով ինչի է ընդունակ, ով է «սպազա»*, ով՝ «դեդ»**, իսկ առջևում՝ տասը օրվա ճանապարհ: Փոխճանաչումն անմիջապես սկսվեց, այս անգամ՝ գնացքի անիվների թխկթխկոցի տակ: Մեր նոր դասակի հրամանատարին ամբողջ ճամփին միայն երկու անգամ տեսանք՝ գնացք նստելիս ու ժամանելու օրը, արդեն աչքատակի մեծ կապտուկով: Որտեղ էր վաստակել՝ չգիտեմ, բայց երևում էր, որ ամբողջ ճանապարհին դասակի հրամանատարը խմելուց այք չէր բացել: Պարզվեց, որ սպաներին ու ենթասպաներին էլ են համարյա զինվորների պես ընտրել՝ նրանց, ումից ղեկավարությունն ուզում էր ազատվել: Ճիշտ է, գումարտակի հրամանատար ու քաղդեկ նշանակել էին ուժեղ սպաների, բայց նրանք ստիպված էին լուրջ ջանքեր գործադրել այդ գժանոցը կառավարելի դարձնելու համար:

Տեղակայման վայր հասանք գիշերով: Շուրջբոլորը՝ չոր տափաստան, և այնտեղ պիտի բնակություն հաստատեինք: Վրան-

* «Սպազա» (сапэга՝ ռուս.) - նորակոչիկ սովետական բանակում:

** «Դեդ» (дед՝ ռուս.) - մեկ տարուց ավելի ծառայած զինվոր սովետական բանակում: